

GÈNERE I CULTURA MILITAR

VIDES, COSSOS I CONTROL SOCIAL
SOTA LA GUERRA

CENTRE DELÀS
D'ESTUDIS
PER LA PAU

INFORME
núm. 30

INFORME núm. 30

GÈNERE I CULTURA MILITAR

Vides, cossos i control social
sota la guerra

Nora Miralles Crespo

Centre Delàs d'Estudis per la Pau
Barcelona, novembre 2016

CENTRE DELÀS
D'ESTUDIS
PER LA PAU

Centre Delàs d'Estudis per la Pau
Carrer Erasme de Janer 8, entresol, despatx 9
08001 Barcelona
T. 93 441 19 47
www.centredelas.org
info@centredelas.org

Barcelona, novembre 2016

Grafisme: Esteva&Estêvão
Coberta: dona de l'exèrcit Nord-americà a Afganistan (Nicholas Loyd)

D.L.: B-16799-2010
ISSN: 2013-8032

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	7
1. MILITARISME, NOVES GUERRES	
I VALOR DE LA VIDA	9
2. MILITARISME I GÈNERE: UNA RELACIÓ	
PROFITOSA	11
Generalització de la violència, desprotecció de la vida i ruptura moral	12
Altres conseqüències: despesa militar, inversió pública i exclusió institucional	14
3. MASCULINITATS I FEMINITATS	
MILITARITZADES	15
Les masculinitats militaritzades	15
La violència paral·lela: càstig i exclusió ..	16
Les feminitats militaritzades	17
Les dones som pacifistes: mite o realitat? ..	18
4. MILITARITZACIÓ DE LES DONES:	
IGUALTAT O COOPTACIÓ?	19
Incorporació de les dones als exèrcits regulars. La realitat	20
<i>Purplewashing</i> . Militarització i cooptació del discurs dels drets de les dones	23
CONCLUSIÓ	23
BIBLIOGRAFIA I REFERÈNCIES	25

RESUM EXECUTIU

Quan el militarisme penetra en una societat, mobilitza tots els recursos materials disponibles al servei de la guerra, inclosos els recursos humans. Alhora, la guerra necessita d'una base econòmica, política i moral determinada per a dur-se a terme, i de valors i capacitats que generin una societat disposada a lliurar-la, sostenir-la i alimentar-la. És a dir, de persones disposades a morir i matar en defensa de l'Estat o la Pàtria, i de persones disposades a assumir la reproducció, la criança i la cura de les primeres de forma gratuïta.

I, en aquest procés de generació d'identitats enfocades a lliurar la guerra, el militarisme aprofitarà estructures ja creades, com els rols i jerarquies de gènere o la divisió sexual del treball, que reserva pels homes l'exercici del poder polític en l'àmbit públic i confina les dones a l'àmbit privat, alhora que naturalitza la seva assumpció de les tasques reproductives. Quan la cultura de la guerra penetra en les societats, es recolza no només en aquesta divisió sexual dels mons públic i privat, sinó en tota la construcció social que es fa sobre les categories home i dona i que anomenem "gènere" i que proporciona, en definitiva, les identitats que el militarisme necessita per als seus objectius.

Un exemple d'això són els estereotips tradicionals en què recauen les masculinitats i feminitats militaritzades: ells són herois i salvadors de la nació i elles mares i esposes abnegades de la Pàtria i dels seus soldats, mà d'obra substituïda o animadores per apujar la moral dels soldats, mentre que les formes d'exercir la masculinitat o la feminitat que no s'encabeixen dins la norma són invisibilitzades. Però, més enllà d'aquest retorn a la tradició, la necessitat d'actius per a lliurar la guerra obre espais per a la participació de les dones en l'àmbit públic i polític, així com per a la seva incorporació en rols que impliquen l'exercici de la violència. A partir dels anys 70-80, amb l'auge dels moviments feministes i la cooptació del discurs de la igualtat de gènere per part dels Estats, la militarització de les dones esdevé tangible com mai, amb la seva incorporació a les forces armades de nombrosos països, que fins i tot recorren a campanyes de reclutament específiques.

Però la militarització no impregna i afecta tan sols l'àmbit públic, permea també les llars i les relacions humanes i familiars, generant conseqüències materials en les vides i cossos de les persones. El discurs bèl·lic, la devaluació del valor de la vida, la construcció de l'«altre» com a enemic o la promoció de certes masculinitats i comportaments, poden generar un augment de la violència i retroalimentar aquella que ja existia en l'àmbit privat com a mecanisme de control sobre les dones, les criatures i les identitats sexuals i de gènere no hegemòniques.

Aquest informe analitza, precisament, la relació de dependència mútua entre el militarisme i el patriarcat, l'estructura social que subordina totes les identitats i, especialment, les dones, als homes heterosexuels adults. Alhora, exposa també com la militarització d'una societat i la cultura militar interaccionen amb el gènere, és a dir, com la diferenciació entre homes i dones és mobilitzada per a la guerra. Fins i tot quan això implica la ruptura de les nocions i associacions, com les de la feminitat i la pau, que ens havien acompanyat tota la vida.

Nora Miralles Crespo · periodista i investigadora en Gènere i Conflicte,
membre de WILPF España i col·laboradora del Centre Delàs d'Estudis per la Pau

INTRODUCCIÓ

El present informe és el tret de sortida a la **nova línia d'investigació sobre Gènere i Militarisme** del Centre Delàs, que acollirà també la publicació d'un informe sobre les polítiques de gènere i conciliació de l'exèrcit espanyol, així com les primeres Jornades sobre Gènere i Militarisme que se celebraran el dia 17 novembre de 2016. L'objectiu de les accions és obrir camí en la incorporació de la perspectiva de gènere en les investigacions sobre militarisme i cultura de pau a Catalunya.

El militarisme, la ideologia que justifica la via militar i l'ús de la força per gestionar els conflictes (Calvo, 2015), influeix en les esferes econòmica, política, cultural, educativa, en la religió o en els mitjans de comunicació. En aquest exercici, la doctrina militar es relaciona i es retroalimenta amb les estructures socials ja existents, que seran determinants per a fomentar o obstaculitzar la penetració d'allò militar i per posar tots els recursos necessaris al servei de la guerra.

Alhora, si la guerra requereix d'una base moral, econòmica i política determinada per a dur-se a terme, també requereix d'una militarització social, és a dir, de l'exaltació de valors i capacitats que generin una societat disposada a lliurar-la, sostenir-la i alimentar-la. L'autoritarisme, l'agressivitat, la força, l'obediència, la duresa, el coratge o la violència són algunes de les actituds que han estat històricament associades a l'àmbit castrense, però també al propi exercici del poder, de la gestió de l'Estat i de les relacions internacionals. Alhora, aquests valors associats tant al militarisme com al propi exercici de la política estan estretament vinculats amb una forma concreta d'entendre la masculinitat, és a dir, de ser home (Cohn, 2013). La guerra seria, doncs, una celebració d'aquest poder masculí (Tickner, 1992).

Però la militarització no impregna tan sols l'àmbit públic, permea també les llars i les relacions humanes i familiars, aprofitant la divisió sexual del treball i els estereotips que imperen en la societat en el seu benefici. Aquest informe analitza, precisament, la relació d'interdependència entre el militarisme i el Patriarcat, l'estructura social que subordina les dones i les confina a l'àmbit privat, reservant pels homes el monopoli de l'espai públic (Pateman, 1988). Alhora, exposa també com la militarització d'una societat i la cultura militar interaccionen amb el gènere, és a dir, com la diferenciació entre homes i dones és mobilitzada per a la guerra (Eisenstein, 2004)

En abordar com el militarisme reforça o modula certs estereotips de gènere a conveniència, l'informe presenta el debat sobre la incorporació de les dones als exèrcits formals i informals, és a dir, a l'exercici de la violència. És, aquesta incorporació, un avenç cap a la igualtat efectiva o una claudicació davant la militarització de les nostres vides? Quins són els efectes de l'entrada de dones i altres identitats de gènere en estructures militars i armades sobre la idea tradicional de feminitat i masculinitat? Genera un canvi en les pròpies institucions receptores?

Amb l'objectiu de contextualitzar adequadament la cultura de guerra i la seva forma de concebre la vida humana, l'individu i les seves llibertats i drets, la política, la gestió dels conflictes i la violència, el primer punt d'aquest informe estarà dedicat al militarisme i les seves implicacions, especialment en les societats occidentals. L'abordatge de l'estreta relació entre el militarisme i el gènere, i les conseqüències que aquesta aliança genera, tant pel que fa a violència i condicionament de les relacions socials, com a nivell econòmic i de polítiques públiques, és el cor del present treball. Aquest punt va acompanyat d'una anàlisi sobre com es construeixen les masculinitats i les feminitats en les cultures de guerra i quines resistències hi sorgeixen, tot just abans d'introduir el debat sobre la militarització de les dones i la seva incorporació als exèrcits i estructures armades.

Així, la majoria d'autores citades en aquest article són investigadores que analitzen el militarisme de forma transversal des de la variable del gènere.

1. MILITARISME, NOVES GUERRES I VALOR DE LA VIDA

És difícil entendre els impactes de la militarització en els homes, les dones i la resta d'identitats de gènere d'una societat sense parlar abans del valor que la vida cobra en les cultures de guerra, i de com es reconfigura a cada moment el concepte d'enemic. Qui és l'enemic o l'enemiga, què val la vida dels qui no són els nostres i què està permès de fer amb els seus cossos? Era imprescindible, doncs, un apartat introductori que contextualitzés com les violències que ja existeixen en les dinàmiques internes d'una societat i, sobretot, en l'àmbit privat, s'estenen a l'àmbit públic i esdevenen un mecanisme generalitzat per a gestionar els conflictes.

Pràcticament totes les cultures humanes han enfrontat l'experiència o l'amenaça d'un conflicte bèl·lic (Goldstein, 2001). Es calcula que més de **27 milions de soldats** participen actualment als exèrcits formals (International Institute for Strategic Studies, The Military Balance, 2014). Però la guerra, tal com l'hem concebuda històricament, ha mutat, i el nombre de persones enrolades en grups armats i paramilitars augmenta aquesta xifra de forma no oficial. Pere Ortega assenyalava en un article, citant dades del Department of Peace and Conflict Research de la Uppsala University, que al 2012 es comptabilitzaven 33 conflictes armats, mentre que les dades assenyalaven al 2014 que aquesta xifra havia augmentat fins a 41 (Ortega, 2015).

Tanmateix, la frontera entre la guerra oberta i la guerra encoberta es dilueix, deixant pas a noves configuracions bèl·liques que no tenen un principi i un final, ni tenen lloc dins d'uns límits temporals i espacials clars. La línia entre civils i soldats, entre forces regulars, insurgents, civils i mercenaris és ara més difusa que mai (Engstrom, 2013), qualsevol civil pot esdevenir objectiu d'un avió no tripulat, d'una milícia, d'un grup de mercenaris o de la franquícia autòctona d'un grup terrorista que rep ordres d'un comandament que està a milers de quilòmetres de distància. Per sorpresa i sense uniformes. Els i les civils es troben, doncs, al bell mig de la guerra.

La malanomenada "guerra global contra el terror" encetada amb una declaració de l'expresident nord-americà George W. Bush cinc després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 contra les torres bessones (Gordillo, 2015), imposa un estat d'excepció permanent que amplia la ja clàssica justificació de la violència per part de l'Estat liberal en termes de protecció i seguretat, i esdevé trinxera i coartada perfecta per a una **retallada de drets i llibertats** que la població acceptarà presa de la por (Tortosa, 2006). La vida quotidiana i el funcionament normal del poder s'impregnen de l'amenaça i la violència bèl·liques (Negri & Hardt, 2006). S'imposa, doncs, l'alerta contínua, la construcció de l'"altre" en negatiu, l'odi al diferent, al dissident i l'avversió als i a les qui no són útils per a la guerra.

Alhora, la tasca bèl·lica s'externalitza a mans d'exèrcits paraestats, milícies, bandes criminals i corporacions armades amb participació d'Estats i de companyies privades (Newman, 2004). La meta de les noves guerres ja no és la conquesta de territori, sinó que la seva pròpia existència és un fi. Per a autores com Rita Segato, "la progressiva pèrdua de control sobre l'economia i el capital, fa que les potències vegin en la proliferació de les guerres la seva última forma de domini" (Segato, 2013).

Amb l'aparició de l'Estat Islàmic substituint Al Qaeda com a nova amenaça global, els discursos sobre la necessitat de mesures inaudites -i qüestionables- per combatre el terrorisme han calat també en les institucions de governança supranacional. El Consell de Seguretat de les Nacions Unides va adoptar, al novembre del 2015, la resolució 2249 que instava a prendre "totes les mesures necessàries per a combatre l'ISIS" (The Military Balance, 2016), mentre que la Unió Europea avança cap a un blindatge cada vegada més hermètic de les fronteres exteriors (i de les interiors) per a contenir l'èxode de refugiats i migrants africans i de l'Orient Mitjà. Amb un nombre creixent de policies i exèrcits patrullant els carrers de les ciutats europees com a element dissuassori per a possibles atemptats i l'auge i institucionalització de moviments de caràcter feixista, **la militarització pren noves formes de legitimació**, en aquest cas la de protecció de la identitat europea.

En aquest context, és evident que la centralitat de la protecció de la vida, que va viure la seva època daurada amb el desplegament del sistema internacional de Drets Humans, es desplaça i es desuniversalitza. Així, es produeixen tres fenòmens:

- La **globalització** mercantilitza els drets humans fonamentals, especialment els dret a la vida i a la seguretat, a través de la vulneració generalitzada dels drets econòmics, socials i culturals de la població en situació d'exclusió (Villán Durán, 2006). Les vides no occidentals -i no blanques- queden desprotegides del sistema de DDHH, es devaluen i esdevenen extremadament precàries.
- La "lluita contra el terrorisme internacional" genera un buit moral en el qual s'aproven -en les societats occidentals- **legislacions de caràcter excepcional** que suspensen garanties processals i democràtiques i obren les portes a excessos i abusos de poder de les forces de seguretat (Villán Durán, 2006). Aquestes violacions de les llibertats bàsiques, fins i tot en les seves versions més brutals (com l'homicidi o la tortura), són legitimades i convertides en un fet racional. Matar una altra persona deixa de ser delictiu o escàndol per a esdevenir una "necessitat social" (Martín Baró, 2003), prèvia construcció de les figures d'enemic de la pàtria i amenaça a la seguretat. Els i les potencials terroristes -segons pertinença ètnica, ideològica o religiosa- veuran compromès, també, el seu dret a la vida i a la integritat.
- La **violència contra les dones i les identitats sexuals** i de gènere dissidents (gais, lesbianes, transsexuals, transgènere, intersexuals o masculinitats no hegemòniques) deixa de ser un efecte colateral de la violència generalitzada de la guerra i esdevé un objectiu estratègic cap a la derrota moral de l'enemic (Segato, 2013;2014)

Finalment, com a cultura de guerra emparada en un conjunt de valors i actituds basades en la centralitat de la violència (Camps-Febrer, 2016), la militarització comporta una reorganització de la societat en termes econòmics, educatius i de gènere. Precisament, aquesta darrera perspectiva és clau per analitzar com les desigualtats de classe, socials, ètniques i institucionals s'aguditzen en contextos de violència armada i com l'accés de les dones al poder i als recursos es veu afectada (Cohn, 2013). La militarització té, doncs, clares implicacions materials i simbòliques per a homes, dones i altres identitats sexuals i de gènere existents en la societat.

2. MILITARISME I GÈNERE: UNA RELACIÓ PROFITOSA

*Moltes dones diuen: 'guerra? No em parlis de guerra.
La meua vida s'assembla prou a un camp de batalla'.*

Cynthia Cockburn, *The Continuum of Violence:
A Gendered Perspective on War and Peace*

No totes les identitats han tingut, històricament, o tenen accés al control de l'Estat, a la política institucional o a l'exercici de la violència. Ni tampoc a les decisions sobre com, quan i contra qui s'utilitza aquesta. Existeixen barreres d'accés ètniques i culturals (per exemple, les comunitats indígenes a l'Amèrica Llatina o els afroamericans als Estats Units), però també barreres de classe i estrat econòmic. Així, la militarització social, és a dir, la penetració de l'estament militar i dels seus valors en la política, la societat, l'economia o l'educació (Calvo, 2015) és un mecanisme de reproducció de classe i d'ètnia, ja que estén l'ideal universal del "servei a la pàtria" com a forma d'accés a la ciutadania de ple dret (Levy i Sasson-Levy, 2008).

Però aquesta consideració de ciutadania, alhora, està fonamentada en una exclusió prèvia de les dones de l'accés als àmbits públic i polític, que es troba en els fonaments mateixos dels estats moderns i de les democràcies liberals. I és que, quan Thomas Hobbes, teòric fonamental del liberalisme, diu que l'Estat és un home artificial producte del contracte social (Hobbes, 1695;2003) es refereix literalment a l'home com a realitat social concreta, no a l'ésser humà com a categoria universal. El que es defensa -en última instància- amb la guerra interna o externa, és aquest contracte social "entre homes lliures" (Rousseau, 1751), que actua com a base de la regulació dels drets i deures de ciutadania i que, com s'indica de nou, exclou més de la meitat de la població.

Mentre que el contracte social regula la llibertat civil en l'àmbit públic, deixa l'àmbit privat en mans d'un altre contracte, el sexual (Pateman, 1988), regulat pels homes a través del matrimoni i que formalitza l'assumpció per part de les dones de les tasques de reproducció i cura de les noves generacions, de forma naturalitzada i sense retribució. Aquesta divisió sexual és la base econòmica i política de les societats modernes. I la violència, en els seus vessants físic, simbòlic i institucional, és un acte domesticador, un instrument per a mantenir la dominació i el control sobre les dones (Segato, 2003), i la divisió d'ambdues esferes. La reproducció d'identitats que exerceixin aquesta violència és, així, una necessitat social.

Quan la cultura de la guerra penetra en les societats, es recolza no només en aquesta divisió sexual dels mons públic i privat, sinó en tota la construcció social que es fa sobre les categories home i dona i que anomenem "gènere" (Sjoberg i Via, 2010) i que proporciona les identitats que el militarisme necessita per als seus objectius.

El gènere, entès no només com una forma de categoritzar els individus desde la seva sexualitat, sinó com un sistema de relacions de poder desiguals, és el pal de pallar que organitza les societats patriarcales. En ser el gènere una construcció funcional i mal-leable, que funciona a través de simbolismes, representacions, valors i estereotips (De Lauretis, 1989), el significat del que implica ser i comportar-se com "un home" o "una dona", dependrà del moment històric, econòmic i polític.

Llavors, quan s'acosta una guerra o l'amenaça d'aquesta, el sistema reorganitza les seves relacions de gènere de cara a la nova situació. Els valors propis de la cultura militar colonitzen els nostres cossos i ments i les relacions socials, és a dir, la política en el seu sentit ampli i integral (Camps-Febrer, 2016). L'obediència a l'autoritat, l'agressivitat, la disciplina, l'acceptació de la jerarquia, distorsionen el sistema moral i forcen noves legitimitats.

La masculinitat i la feminitat, com a conjunt d'estereotips i expectatives socials associades a cadascun dels dos gèneres (Sjoberg, 2014) disciplinen els individus per forçar la seva adaptació a "la norma", excloent aquelles identitats sexuals que no s'encabeixen en aquesta divisió estricta i funcional. Al seu torn, aquestes societats privilegien uns valors, comportaments, estereotips i capacitats per sobre d'altres, especialment aquells lligats al manteniment de l'ordre patriarcal. Les identitats que es promouen i privilegien més clarament des de les institucions, i -en el cas de les masculinitats- les que ostenten el poder i copen els espais de decisió, són les anomenades identitats hegemòniques (Kimmel, 2007).

Si la construcció de les masculinitats i de les feminitats es focalitzaven en la producció de béns i la reproducció i la cura de la mà d'obra industrial i camperola, respectivament, ara s'orientarà a més cap al sosteniment de la guerra. La masculinitat hegemònica, com veurem més endavant, passa a ser el soldat, l'home disposat a morir i matar per la pàtria, mentre que les feminitats s'enquadren, al seu torn, en la necessitat que un grup de persones civils sustentin les elits guerres de forma gratuïta o altruista (Gazteizkoak, 2008).

No és casualitat, doncs, com veurem en l'apartat següent, que les feminitats útils en les cultures militaritzades siguin les de la mare, l'esposa, la treballadora sexual i l'obra que substitueix aquells que han estat cridats a files. Com tampoc no ho és que en tots els conflictes coneguts -passats i presents- la immensa majoria dels combatents hagin estat homes. Aquesta complementaritat, que com hem vist, no apareix únicament en temps de guerra sinó que és prèvia, és una mostra de la relació de profunda interdependència que hi ha entre el gènere i el militarisme (Reardon, 1996), en tant que el Patriarcat genera les identitats que la guerra necessita, i el militarisme reforça el monopoli dels homes heterosexuales sobre l'esfera pública i política, alhora que procura la necessària legitimació de la violència que el sistema patriarcal necessita per a perpetuar-se.

Generalització de la violència, desprotecció de la vida i ruptura moral

"La guerra i la pau, comencen a casa", explicaven a Cynthia Cockburn les dones de Sierra Leone (Cockburn, 2007). I és que, per a les dones la frontera entre la guerra i la pau no és tan significativa. Si el militarisme i la cultura de defensa ens retrotrauen al concepte de seguretat humana, és important comprendre la complexitat del que aquest concepte de seguretat suposa per les vides d'aquells subjectes socials que estan, constantment, sotmesos a violència privada.

Recuperant la idea dels canvis en el sistema moral i de valors que genera la militarització. La legitimació de la violència, i dels canvis en el sistema moral i de valors, té conseqüències materials molt clares en els cossos i en les vides de les identitats no hegemòniques/ privilegiades. Té, doncs, efectes en les vides quotidianes de les persones. Alguns són tan simples com que un matrimoni pot veure-se'n directament afectat si el marit decideix allistar-se a l'exèrcit del seu país i tot el seu entorn assumeix que les necessitats del soldat primaran sobre les de la pròpia dona (Enloe, 2007). D'altres, són molt més profunds i col·lectius.

En les societats patriarcales i militaristes, que els homes i les dones són o han de ser de certa forma - la normativitat- i que la violència és inherent a l'ésser humà esdevenen quasi dogmes de fe. Per altra banda, la vida militaritzada imposa una consciència homogènia comuna en aquells que formen part del selecte grup dels escollits, a través de la identificació grupal i, per exemple, de l'ús de l'uniforme. Alhora, s'exalten valors com la camaraderia -o el corporativisme- masculina, l'esperit gregari, l'obediència acrítica de les ordres o la lleialtat a la institució. Hi ha contrapartides, és clar. El grup sempre defensarà "els seus". I això, amb unes institucions militaritzades darrere, les transformacions ja esmentades en l'escala de valors i la legitimació de la violència en nom de la seguretat, pot contribuir a l'augment de la impunitat dels abusos de poder sobre els cossos que no són "els seus".

La socialització militar busca anul·lar la individualitat per a fabricar un contingent de soldats disposats a tot per la Pàtria. La pertinença al grup selecte, a aquesta nova identitat col·lectiva, aïlla els seus membres i estableix una diferència profunda entre els "altres" i els teus. Una diferència que no és menor. I és que la militarització es fonamenta i s'estén gràcies a la creació de la figura de l'enemic a combatre que el *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme* del Centre Delàs defineix com "una construcció problematitzada, estereotipada i distorsionada de "l'altre", que contribueix de forma clara a la deshumanització i a la insensibilització al patiment" (Calvo, 2015).

L'enemic no pren sempre la mateixa forma, varia en funció del moment i del context, però en el fons aquesta deshumanització impregna tots els subjectes que no entren dins del grup privilegiat. Així, les dones, les masculinitats no hegemòniques, les persones LGTB, els migrants, la dissidència política o les minories ètniques i religioses, esdevenen, també, enemics. Aquesta alterització negativa genera distincions entre les vides valuoses, les que mereixen actes i homenatges públics, llàgrimes i dol oficial, i les vides destructibles, les que poden desaparèixer d'una forma que se'ns presenta com a "natural" (Butler, 2011). Diferències que també són entre les vides existents i les inexistentes, és a dir, les que són subjecte de drets de ciutadania i les que no ho són. Els homes tenen dret a defensar la seva vida, i els abusos que reben, així com les seves morts, formen part d'un sistema de drets que castiga les vulneracions que es cometen en l'àmbit públic. En canvi, les vulneracions que succeeixen en l'àmbit privat, que les dones pateixen de forma molt majoritària, són legitimades i emparades des de les institucions polítiques, educatives, judicials i religioses, malgrat estiguin regulades dins del sistema penal. Alhora, les vides de segona que no existeixen oficialment com a subjectes de dret, poden acabar en centres d'internament sense garanties, mentre que les vides de primera tenen dret a un judici just i són subjecte de garanties legals.

Les vides precàries coincideixen, en aquests casos, amb les vides més necessitades de protecció, però la reacció que generen és exactament la contrària. Aquest fet genera una ruptura moral a la societat. També el valor dels cossos és desigual: els dels guerrers són honorats, els cossos vulnerables poden ser agredits i esdevenen un terreny de batalla per a la destrucció de l'enemic (Segato, 2014). Així, en temps de guerra o de conflicte armat, els cossos de les dones són una extensió de la línia del front.

De fet, una de les conseqüències més tangibles de la militarització de la societat, ja sigui abans, durant o després d'un conflicte, és l'augment de la violència de gènere, homòfoba i xenòfoba i, especialment, d'aquella que agafa una forma sexualitzada de brutalitat. I és que el militarisme, per la seva essència autoritària, busca l'aniquilament del contrari, ja sigui un oponent ideològic, sexual, ètnic o religiós. D'aquesta manera, la violència militar traspasa els límits amb què s'equilibra la violència oficial, legitimant la seva generalització en les estructures que ja disposa el Patriarcat.

Un dels abusos més estereotípics en aquest sentit és la generalització de les violacions i de la violència sexual en totes les seves formes com a acte profundament associat al desequilibri de poder entre homes i dones, entre heterosexuals i homosexuals, i fins i tot com a eina per a disciplinar altres cossos masculins i crear relacions de subordinació, per exemple, entre soldats i homes civils, entre combatents de diferents bàndols o fins i tot entre homes que ocupen posicions diferents en la jerarquia militar del mateix exèrcit.

Aquestes formes de violència i control, tanmateix, no són conseqüència del conflicte, sinó que són una continuació d'aquelles que ja s'exerceixen contra les dones en temps de "pau" en les societats patriarcales. Violències estructurals prèvies al conflicte i que el sobreviuen. És el que s'anomena *continuum de les violències*. Sense menystenir, però, que les condicions específiques que creen la militarització i el conflicte armat, com ara la legitimació extrema de l'ús de la força, poden afec-

tar de forma diferencial a les víctimes d'aquesta violència i que, a més, obren un camp de permisivitat on els cossos precaris poden ésser tractats de formes que en altres moments no haguessin estat moralment acceptables (Urban Walker, 2009).

En conclusió, és bàsic plantejar com les identitats no hegemòniques es relacionen amb la figura de l'enemic/ adversari per entendre la devaluació que els seus cossos i les seves vides pateixen en contextos militars i, especialment però no exclusivament, de conflicte armat. Per altra banda, una comprensió adequada d'aquest *continuum* de les violències que difumina la frontera entre la guerra i la pau, serà difícil concebre una perspectiva de la seguretat humana que no exclogui les dones i les sexualitats dissidents. Però el militarisme no genera només conseqüències físiques, també entorpeix de forma material les vides i els drets socials bàsics de la població on penetra.

Altres conseqüències: despesa militar, inversió pública i exclusió institucional

Algunes de les conseqüències materials de l'excepcionalitat que imposa la militarització és l'exclusió de les dones i de les identitats sexuals dissidents de l'àmbit públic, on es fan efectius els drets socials, polítics i culturals. Si els drets de ciutadania de les dones ja han estat històricament problematitzats, com hem vist, pel caràcter elitista del contracte social, la deriva cap al militarisme redueix encara més el cercle dels qui tenen accés a la presa de decisions.

La divisió entre les esferes pública i privada es fa, doncs, més estricta i es tradueix en una forta masculinització de les institucions i dels espais de poder polític (Cockburn i Zarkov, 2002). Aquelles institucions que intervenen directament en el desenvolupament i gestió de la indústria de guerra i de la cultura militar, tendeixen especialment a ser encapçalades per homes, mentre que en els departaments més directament lligats amb les esferes reproductives i de cura (educació, salut, afers socials) està simbòlicament més acceptada una direcció femenina. Les experiències de dones al capdavant de departaments de defensa i acció exterior en societats militaritzades són escasses però destacables. A l'Estat Espanyol, Carmen Chacón va encapçalar el ministeri de Defensa des del 2008 al 2011, enmig de crítiques constants per la seva gestió, durant la qual va autoritzar una intervenció exterior a Líbia.

La militarització, en tant que profundament intrincada, també, amb el sistema econòmic, genera conseqüències en la prioritització de la despesa i inversió pública dels Estats. Si la despesa en defensa i seguretat és una prioritat econòmica, les partides s'hauran de retallar d'altres esferes, per tal d'equilibrar els pressupostos. La lògica militar fa que molts governs assignin a defensa i seguretat un pressupost major o equivalent a la inversió en educació, salut, habitatge o prevenció de la violència de gènere. A l'Estat Espanyol, per exemple, la despesa militar final de 2015 -calculada pel Centre Delàs i incorporant les partides ocultes i les que no es consideren pròpiament defensa, com el CNI- va ser de 17.465 milions d'euros. Aquesta xifra, tres vegades superior a la de les partides del Ministeri de Defensa, representa un 1,6% del PIB espanyol. Paral·lelament, la inversió social no ha parat de decaure des del 2008.

Quan aquesta retallada o davallada de la inversió afecta àmbits feminitzats o relacionats amb la dimensió social, és evident que les càrregues que les dones assumeixen de forma no remunerada augmenten, ja que responen a necessitats socials a les quals s'ha de donar resposta. Alhora, les dones continuen assumint la major part de les feines parcials, temporals i precàries, fet que s'agreuja en temps de conflicte quan esdevenen la mà d'obra substitutòria en feines abans ocupades majoritàriament per homes, però en pitjors condicions. Així, la feminització de la pobresa, la precarització, l'aïllament, el desplaçament intern, la ruptura del teixit familiar i comunitari són altres impactes de la militarització en les vides quotidianes de les dones.

En definitiva, considerant tot el que s'ha exposat en aquest punt, l'efecte global de la militarització d'una societat és el desplaçament de la cura de la vida com a prioritat i la seva substitució per la cultura de la mort i de la guerra. Les seves conseqüències sobre la construcció social d'homes i dones, el que anomenem masculinitats i feminitats militaritzades, així com per a les relacions interpersonals dins d'una societat, mereixen una dissecció profunda.

3. MASCULINITATS I FEMINITATS MILITARITZADES

Algú ha de matar i morir a les guerres o en aquestes fronteres blindades militarment. I algú ha de tenir cura dels soldats, de les futures lloctes i de la resta de la població, especialment quan la inversió social decau en benefici de la despesa militar. Així, la militarització de les dones és crucial per la militarització dels governs i necessària per a la militarització dels homes (Enloe, 2000).

De cara a enrolar la població en general en les funcions requerides per a la guerra, s'ha recorregut tradicionalment a l'èpica. Els militars són els guerrers que cuiden la família i, per extensió, la nació, mentre que les dones són glorificades com a mares i esposes dels heroics soldats i de la pàtria sencera. Aquest relat contribueix a l'hegemonia dels models tradicionals d'home, dona, sexuals i de família, atorgant l'hegemonia social a un tipus de masculinitats molt dominants, basades en valors i comportaments violents i agressius. Les dones passen a fer el paper de les "altres", dels reforços necessaris, dels cossos que engreixen els engranatges de la maquinària de guerra perquè no deixi de rutllar. L'agència desapareix en favor de la complementarietat entre els "homes durs i les dones tendres".

Però la realitat és que la majoria d'homes no desitgen arriscar la seva vida en una guerra. Es construeix, doncs, tot un sistema de motivacions que van des del fet polític i simbòlic (el patriotisme, la nació que mereix ser salvada) fins a allò emocional. La protecció cavalleresca de les dones és, també, una motivació efectiva (Goldstein, 2001), sobretot a nivell discursiu. És per això que es construeix al voltant de les dones que queden a casa una aura d'"ànimes pures" (Elshtain, 1987) d'éssers innocents i vulnerables, necessitats de protecció, pels quals cal lluitar. Fins i tot quan la complexitat dels rols reals que les dones i els homes desenvolupen en les guerres desafia frontalment aquesta idea, la dicotomia guerrer/ànima pura funciona perfectament com a motivació per a fer la guerra i morir (Sjoberg, 2014).

És per això que, analitzar el tipus d'identitats de gènere, de masculinitats i feminitats, que crea i privilegia el militarisme, és central a l'hora de comprendre el funcionament de la guerra mateixa.

Les masculinitats militaritzades

Per a fer la guerra, justificar-la o prendre decisions que l'afavoreixin, es necessita un perfil determinat d'homes, una associació estricta entre la masculinitat i el fet militar. L'home és el soldat. Com diria Joshua Goldstein, recuperant la idea de la relació recíproca entre el gènere i el militarisme, "els guerrers són construïts en masculí i la masculinitat és construïda a través de la guerra" (Goldstein, 2001). Però, considerant que ja no vivim -majoritàriament- en una estructura de clans ni guerrers, és evident pensar que aquestes masculinitats requereixen entrenament i preparació per a reaccionar ràpidament d'una forma agressiva sense sentir por ni cap emoció que els paralitzi. Aquest "entrenament" és un procés de resocialització i aprenentatge de noves pautes que es duu a terme bé dins la institució militar -pels soldats- o a través del discurs polític, mediàtic, educatiu i en el nucli familiar, fet que requereix la complicitat de la societat en el seu conjunt. La identitat que sorgeix d'aquest procés és el que s'anomena masculinitat militaritzada o "hipermasculinitat" (Enloe, 2000).

En la hipermasculinitat, que es caracteritza per atributs com l'agressivitat, la misogínia, la desvalorització d'allò considerat femení, la competitivitat i la voluntat de dominació (Ni Aoláin, Haynes i Cahn, 2011) la idea tradicional de virilitat s'aguditza, s'extrema. La relació jeràrquica entre les identitats dominants i les subalternes o subordinades, es fa més forta i estricta. Fins i tot en absència de conflicte, a les societats militaritzades i sumides en crisis econòmiques, la hipermasculinitat ofereix una sortida a la frustració per no poder complir amb el rol assignat (*breadwinner*, triomfador professional) i permet adquirir de nou un estatus de poder, recuperar "l'home". La violència és, així, un mitjà per a restablir la dominació perduda, per a accedir a les limitades arenes de poder disponibles en circumstàncies extremes.

Si la pervivència de la institució militar i la seva intervenció en conflictes depèn de la capacitat d'atreure nous membres, especialment nois joves, el reclam serà l'accés fàcil a ser "homes de veritat". Així, el pas per l'exèrcit o el grup insurgent es converteix en el substitutiu dels antics rituals de pas o iniciació del nen infant/jove a home adult, paper que en molts països, i a l'Estat Espanyol fins fa dues dècades, feia el servei militar obligatori (Zulaika, 1989). El servei militar no seria, doncs, tant un servei a l'Estat com la possibilitat de ser considerat dins de la veritable masculinitat. (Gül Altinay, 2006). S'aconsegueix, doncs, una associació absoluta entre els valors militars i els trets propis del gènere masculí (Martín Baró, 2003). La valentia, l'obediència i el corporativisme s'exalten i es premien, i el bon ciutadà és aquell disposat a resoldre els conflictes a través de la violència. És doncs, la institució militar, qui defineix quina és la masculinitat patriòtica, la masculinitat "sana" (Camps-Febrer, 2015). Per contra, l'home pacifista és representat com a afeminat, cobard, deslleial i traïdor a la nació i al seu sexe (Yuval-Davis, 1997).

I és que l'exèrcit no només no processa segons quins tipus de masculinitat -per exemple, les masculinitats homosexuals o transsexuals- a més, acaba definint la normalitat, és a dir, modifica els models de comportament que es consideren exemplars en una societat. En generar una identitat grupal tan forta i un ambient de competència, la voluntat de continuar essent considerat un membre més de l'elit empena els joves a haver de demostrar constantment la seva adhesió als valors, a "haver d'estar a l'altura".

Aquestes dinàmiques de xantatge i d'inclusió-exclusió permanent del grup primari, combinades amb el *male-bonding* (corporativisme entre les masculinitats hegemòniques i els seus aspirants) que caracteritzen des de l'exèrcit fins als grups juvenils, generen i legitimen un nivell de violència envers les altres identitats, en el cas militar amb l'únic aturador dels mecanismes punitius de la mateixa institució.

La violència paral·lela: càstig i exclusió

L'enaltiment de valors com la violència, la brutalitat i la cosificació com a sinònim d'"home" no és possible sense la devaluació de tots els trets associats a la feminitat, que passaran a ser identificats com a contraris als interessos de la guerra (Peterson, 2010). El menyspreu a allò femení, juntament amb la deshumanització progressiva dels "altres", és part de la preparació emocional per a l'eliminació de l'adversari (Withworth, 2004) i aplanar el camí per a la violència generalitzada fora de la pròpia guerra, però també pel que s'anomena 'violències paral·leles', que investigacions com "Silencios, las violencias paralelas en las fuerzas armadas" (Adelantado i altres, 1999) van treure a la llum, sobre l'ambient de coacció i violència en què són forjades les masculinitats que integren un exèrcit. Els soldats estan continuament exposats, dins l'exèrcit, a nivells de violència quotidians que no responen a l'objectiu de preparar-los per a la defensa de la societat.

Aquesta violència paral·lela contra els propis membres del cos militar castiga qualsevol debilitat o dissidència a la masculinitat hegemònica amb el càstig físic

i sexual, la reclusió, l'ostracisme, la coacció i, en última instància, amb exclusió del sistema de privilegis i poder polític. L'exemple més clar és el dogma que perviu dins l'exèrcit al voltant de l'heterosexualitat obligatòria -una de les condicions *sine qua non* per a ser considerat "home"- i l'associació de qualsevol tret o comportament diferent amb l'homosexualitat. Fa uns mesos, per exemple, un exsoldat amb seqüeles severes de la seva estada a en una missió internacional, reconeixia en un reportatge que "a l'exèrcit pots agafar la baixa per motius físics, però si la demanes per motius psicològics o emocionals ets 'un traïdor o un *maricón*'" ("Secuelas psiquiátricas", Diario VICE, 12/9/2016).

Els homes militaritzats, doncs, han de ser valents, lleials, virils i aguantar estoi- cament i sense enfonsar-se les situacions que contempen i que contribueixen a generar. Però la por és un mecanisme d'alerta imprevisible i instintiu, difícil d'evitar en situacions límit. Les vulneracions i abusos per part de companys i superiors, i l'obligació de mantenir el silenci sobre aquests pel bé de la institució, poden minar el sentiment de corporativisme i lleialtat. I la hipersexualització que va associada amb la virilitat i la deshumanització de l'enemic poden portar els soldats a cometre actes per obtenir l'aprovació del grup que generin una ruptura psicològica i una dissociació moral entre qui voldrien ser i qui han esdevingut. L'elit de la masculinitat hegemònica és, doncs, un privilegi inestable i no apte per a tothom.

Malgrat la preeminència d'aquests referents i models, hi ha masculinitats que oposen resistència a ser instrumentalitzades per a la guerra o escapen de la normativitat. Un dels exemples més propers d'aquesta dissidència de gènere, en bona part conscient, és l'acció del moviment antimilitarista i del moviment per la insubmissió i l'objecció de consciència, que va aconseguir la fi del servei militar obligatori a l'Estat Espanyol l'any 2001 (Compairé, 2011) i, per tant, d'un element clau en la militarització dels joves.

Com hem vist, la construcció de l'home heterosexual militaritzat com a subjecte privilegiat implica també la construcció de la resta de subjectes i, especialment de les feminitats, com a complementàries.

Les feminitats militaritzades

La imatge estereotipada dels homes com als perpetradors de la guerra i de les dones com a víctimes passives d'aquesta, si bé ha contribuït a evidenciar el caràcter sistemàtic de la violència que reben les dones, també ha alimentat representacions limitades sobre la feminitat. D'aquesta manera, la capacitat de les dones de ser subjectes actius durant els conflictes ha quedat en segon terme, i la varietat de les seves experiències, ignorada (Mendia, 2008).

Si la masculinitat en contextos de guerra s'equipara al soldat, la feminitat està totalment associada a les figures cuidadores. La construcció social de les dones, en general però especialment en relació amb la violència, està basada en trets com la passivitat, la innocència, la puresa, el tarannà pacífic, la bellesa, la submissió, la vulnerabilitat i la necessitat de ser protegides (Sjoberg, 2014). En una dimensió pràctica, com hem vist, aquesta base és imprescindible perquè les dones naturalitzin l'assumpció del treball reproductiu i afectiu de forma no remunerada. La figura femenina que simbolitza aquest tipus de feminitat és la mare, associada a la pau, a la incompatibilitat entre l'exercici de la violència i la capacitat d'engendrar vida. Paradoxalment, en les societats militaritzades, la figura de la mare és utilitzada com a fetitxe per a revestir simbòlicament la retòrica de guerra i justificar-la. Així, el rol maternal individual es fa extensiu a tota la societat, les dones fan la funció d'esposes i mares biològiques i socials dels soldats, de les futures lloctes i de la nació completa (Cooper, 2014).

En essència, les feminitats militaritzades no difereixen en excès del model hegemònic de feminitat de les societats patriarcals, més aviat es caracteritzen per la

seva instrumentalització al servei de la guerra. La feminitat és una eina en mans d'oficials militars i autoritats civils, que enrolen les dones en la causa militar, per exemple fent-les sentir en deute amb la pàtria, responsable de les victòries i derrotes, de la pèrdua de vides i de valors, de fer-les sentir orgulloses o convencent-les que actuen per patriotisme o amor (Enloe, 1989). Aquest relat té conseqüències, també, sobre els cossos de les dones i de les identitats sexuals i de gènere dissidents. Més enllà de la seguretat humana i l'abast d'aquest terme, que ja hem abordat en el punt anterior, la cultura de guerra reforça el vincle de propietat de l'Estat i de les masculinitats hegemòniques, però també d'altres institucions totals com l'exèrcit i l'església, sobre els cossos de les persones i, especialment, sobre la seva sexualitat i capacitat reproductiva. Així, no és estrany que, si la maternitat és simbòlicament el paper més valuós que s'atorga a les dones en les societats militaritzades, mecanismes d'agència sobre el propi cos com l'avortament quedin -encara- més restringits. El militarisme com a ideologia no està mancat, doncs, d'un programa moral basat, sobretot, en el rebuig a l'avortament i a l'homosexualitat (Digby, 2014).

Així, si el paper públic reservat per a les dones és el de símbol del sacrifici desinteressat de la seva progènie per lleialtat a la pàtria, aquest subjecte assegura, també, una legitimitat i un accés a l'espai públic que no tenen les dones en altres posicions (Young i Willmott, 1986). A l'Argentina, a Irlanda del Nord, als Balcans, al Kurdistan o als Estats Units, les dones s'han oposat a la guerra precisament des d'aquesta posició de mares, oferint resistència des de l'únic subjecte social femení que era escoltat (Cooper, 2014). Una legitimitat en part conferida per la no transgressió dels límits de la feminitat.

Però l'estereotip de puresa i fragilitat que encara perviu és constantment desafiat, com veurem en el punt següent sobre la militarització de les dones, per la realitat material i per la multiplicitat dels rols que aquestes desenvolupen en contextos de conflicte social o armat (Cohn, 2013). I és que, moltíssimes dones, no només no tenen un paper passiu en la militarització, sinó que hi contribueixen decisivament apujant la moral de les tropes, proveint confort durant i després de la guerra, substituint els homes com a mà d'obra perquè no pari la maquinària econòmica -amb el consegüent agreujament de la doble jornada-, reproduint valors i ideologia militarista a les noves generacions de soldats i col·laborant amb la logística com a infermeres, administratives, comunicadores, telefonistes, missatgeres, treballadores sexuals, cuineres, logistes, esposes entregades, mestres, conductores i, fins i tot, com a soldats i combatents (Nordstrom, 2007).

Les dones som pacifistes: mite o realitat?

Si bé és cert que tant homes com dones participen arreu del món en moviments antimilitaristes i pacifistes, és innegable el paper destacat i preminent que tenen les dones en aquests. A més de liderar-los en molts casos, les dones destaquen per jugar un rol essencial en la recuperació dels vincles interpersonals i en la construcció d'aliances i ponts per a revertir l'alteritat negativa (Farr, 2002). L'associació de les dones amb la pau, per altra banda, és històrica, des de la fundació de la Lliga Internacional de les Dones per la Pau i la Llibertat (WILPF, en anglès) al 1915, fins el rol destacadíssim que les dones colombianes i filipines han exercit en la construcció d'acords de pau en els seus conflictes respectius.

Si abans analitzàvem com la cultura militar aguditzava les restriccions de l'accés a l'espai públic i a la participació, cal destacar ara com els moviments de pau poden actuar com a catalitzadors d'aquesta mateixa participació. De fet, una de les característiques més interessants de la relació de les dones amb els moviments per la pau és la freqüència amb que aquestes s'organitzen de forma separada en els seus propis espais, escollint formes de protesta pròpies -com les vigílies silencioses- i mantenint el control sobre les seves accions (Cockburn, 2007).

Tanmateix, dins dels propis moviments de dones per la pau coexisteixen visions molt diferents sobre aquesta. Els componen dones que es consideren pacifistes, d'altres antimilitaristes, ambdues coses, les que creuen en guerres justes o les que, simplement, estan en contra d'aquella guerra concreta (Cockburn, 2007). És difícil, per tant, parlar del feminisme pacifista com un tot homogeni, i al contrari, ben fàcil, associar les dones amb el pacifisme de forma automàtica i sense matisos. Aquesta associació ve de lluny i té diferents perspectives.

La visió més essencialista d'aquesta relació es fonamenta sobre el caràcter "naturalment pacífic" de les dones (Fukuyama, 1998), generadores de vida, i considera que l'impuls d'amenaçar-la o d'arrabassar-la és antinatural i va en contra de la mateixa condició femenina. També hi ha corrents, força hegemònics en el feminisme internacional, que consideren que la socialització de les dones ens construeix una base moral que posa en valor mètodes de gestió dels conflictes com l'empatia, la mediació, la negociació i l'alteritat positiva. Les dones som educades en el pensament maternal i en l'ètica de les cures, per tant no ens sentim impulsades a exercir violència tret que ens veiem obligades per la situació (Ruddick, 1989).

Però la realitat és, de nou, molt més complexa. Les dones responen de maneres molt diverses a la violència militaritzada, i no sempre ho fan de forma pacífica, però si la visibilitat pública dels moviments de dones pacifistes i antimilitaristes ja és força limitada tot i que no transgredeixen les normes de gènere, els rols actius en conflicte queden encara més invisibilitzats.

Les dones han transgredit la seva posició de mares i cuidadores incomptables vegades al llarg de la història, en un qüestionament permanent de la idea que la guerra és antitètica a l'essència de la feminitat. Si la segona onada del feminisme portava en el seu sí la reivindicació d'espais per a les dones en els àmbits públic i polític, i obria camí a l'hegemonia del feminisme pacifista, també l'obria a la incorporació de les dones als exèrcits i als grups insurgents en nom de la igualtat formal.

La idea que subjau, de nou, és la capacitat de la cultura de guerra d'instrumentalitzar l'existència de les categories socials d'home i dona en el seu propi benefici, obviant que la diversitat humana trenca amb la categorització estricta que es fa dels homes i les dones. Alhora, les resistències que es generen a aquesta dinàmica, demostren la complexitat amb què ens relacionem amb el militarisme des del gènere.

4. MILITARITZACIÓ DE LES DONES: IGUALTAT O COOPTACIÓ?

Tan cert és que les dones han estat les precursors dels moviments pacifistes com que no han estat mai absents de la guerra (Cohn, 2013), si bé fins a les darreres dècades la seva participació prenia formes que -majoritàriament- no transgredien els models hegemònics de feminitat. A les grans guerres mundials, les dones s'incorporaren als exèrcits formals desenvolupant rols logístics i de suport, principalment com a infermeres, cuineres o missatgeres, aprofitant les esclatxes que s'obren en moments on es necessiten tots els recursos humans disponibles. Tasques que, en la gran majoria dels casos, i amb excepcions com les més de 500.000 dones de l'exèrcit soviètic o les partisans que van unir-se a la resistència armada contra el feixisme a països com França, Bulgària, l'ex-Iugoslàvia, Espanya, Holanda, Itàlia o Alemanya, anaven en línia amb les expectatives socials sobre la feminitat.

En contextos de conflicte es crea, doncs, una dinàmica molt dual pel que fa als rols de gènere. Per una banda, la militarització requereix el retorn als estereotips tradicionals i la sacralització de la maternitat, i per altra, la necessitat d'actius que substitueixin els caiguts a la guerra, fins i tot si aquests són dones, obre un

espai de certa excepcionalitat, empoderament i participació (Zirion, 2012). El cas és que, participessin o no formalment de la guerra, els grans conflictes bèl·lics del segle passat han estat claus per a la militarització de les dones, en forma de suport logístic, símbols de la pàtria, imatges icòniques, animadores per apujar la moral dels soldats, mà d'obra substituïda a l'economia de guerra o difusores de propaganda bel·licista.

A partir dels anys 70-80, coincidint amb l'auge del moviment feminista, el discurs de la igualtat de gènere formal comença a ser assumit pels Estats i per les institucions supranacionals. La militarització de les dones esdevé tangible com mai, amb la seva incorporació a les forces armades de nombrosos països, que fins i tot recorren a campanyes de reclutament específiques. Si bé la participació de les dones en l'accionar armat ja era una realitat a les files d'alguns exèrcits i guerrilles, la diferència entre aquests darrers processos i la inclusió en els exèrcits regulars serà principalment una: el suport social i l'estigma. La complicitat de les institucions patriarcals permetrà ara l'accés de les dones a l'exercici de la violència sense patir, com a contrapartida, el càstig en forma d'ostracisme i estigma que sí que havia acompanyat les milicianes d'altres estructures armades.

Així, en aparença, el propi sistema permetrà certa ruptura amb els rols tradicionals com a símbol de modernització i progrés tant de l'estament militar com de l'Estat en sí mateix. Però, ha implicat l'entrada formal de les dones a l'exèrcit una transformació real dels rols de gènere en les societats patriarcals? Ha comportat un canvi real en la institució militar la feminització -en termes quantitius- d'aquestes estructures?

Incorporació de les dones als exèrcits regulars. La realitat

La incorporació de les dones als exèrcits formals es duu a terme, en general, de forma parcial i amb restriccions als rols i tasques que poden desenvolupar. Limitacions, encara vigents en molts casos, que fan referència al desplegament en posicions operatives de combat, a la infanteria, a les forces especials o en destacaments com les unitats submarines. L'entrada de les dones coincidirà també amb un canvi en el tipus d'intervencions. Amb el desplegament del sistema de Drets Humans i la consolidació dels organismes supranacionals, es dissenyen operacions militars revestides d'humanitarisme, en les quals es demanen altres tipus de capacitats més associades a la feminitat.

Actualment, només uns 16 països permeten el desplegament de dones en les posicions de combat, la majoria arran de les invasions de l'Afganistan i l'Iraq. Els Estats Units són un dels casos més recents d'aixecament del veto a les dones en unitats de combat directe, cosa que va fer el 2013, tot i que dos anys després només dues soldats havien passat les proves físiques. Les dones continuen excloses d'algunes posicions, com les de metralladores dels tancs (Rayas, 2014). A l'Estat Espanyol, on l'exèrcit s'obrí a les dones l'any 1989 i l'accés a posicions de combat des del 1999, encara romanen vigents limitacions com ara que una oficial que serveix en una unitat no pot tenir una superior immediata o una oficial inferior del mateix sexe. La realitat de la incorporació de les dones en aquest darrer país estarà desglossada en un informe, el·laborat també pel grup de treball de Gènere i Militarisme del Centre Delàs, que succeirà aquest.

La justificació per a la permanència dels vetos es fonamenta, generalment, en les diferències físiques entre homes i dones, en el tipus de proves físiques que cal passar, en la manca de preparació psicològica o en què la barreja d'homes i dones en les unitats de combat "redueix la cohesió" entre el grup. En una publicació del ministeri de defensa britànic de l'any 2009, on es revisa la incorporació de dones en posicions de combat, es destaca que "la inclusió de les dones en aquests rols pot afectar negativament la cohesió dins la unitat, fet que tindria potencials efectes adversos en l'efectivitat del grup en combats d'alta intensitat".

Aquest argument apunta el motiu real per a l'exclusió de les dones de les tasques de combat: és l'espai físic i simbòlic que suposaria una ruptura més clara amb la feminitat tradicional. Les dones són físicament i moralment incapaces d'executar les directrius sense suposar una càrrega per als companys d'unitat o sense fer perdre efectivitat al grup. És sobre aquest pensament que es fonamenta l'exclusió simbòlica de les dones de la institució militar, fins i tot de les que són a dins, malgrat la il·lusió d'una igualtat formal.

Era lògic pensar que la integració de les dones en un espai altament codificat com a masculí, en una de les principals institucions transmissores de la masculinitat violenta, no seria senzilla. Si bé part del feminisme internacional va celebrar aquest aixecament del veto com un pas cap a la plena incorporació de les dones en tots els espais de la societat i, alhora, cap a la feminització de l'exèrcit, la realitat dècades després és que les dones estan excloses del nucli dur de la identitat militar (Cockburn, 2002). Les dones podran accedir a primera línia de front, però mai no formaran part de l'elit privilegiada.

De fet, la resposta que susciten les transgressions de la feminitat de les dones soldat, fins i tot quan actuen emulant la masculinitat hegemònica, són un reflex prou clar d'aquesta exclusió. L'escàndol de les tortures a Abu Ghraib del 2003, per exemple, va ser un punt d'inflexió absolut en la concepció del paper de les dones a l'exèrcit. Les soldades a càrrec d'aquesta presó iraquiana eren dones, precisament perquè els homes estaven en posicions de combat. Elles van cometre tortures i abusos físics contra els presoners i, fins i tot, en van abusar sexualment. El terrabastall que va crear aquest cas, les seves implicacions van fer saltar pels aires les premisses de part del feminisme occidental, sobretot americà i britànic, que partia de la base que les dones soldat eren moralment diferents dels soldats homes (Ehrenreich, 2004). Les representacions i narratives que es van construir al voltant de les soldades implicades (malaltes mentals, obsesses sexuals,...) difereixen de les narratives que s'han desplegat en casos similars amb soldats homes implicats, on ha imperat la justificació de "boys will be boys" (ja se sap com són els nois).

El biaix de gènere és tangible, també, pel que fa a les expectatives de progrés dins l'exèrcit, en el sostre de vidre que limita els ascensos de les dones en la jerarquia militar, comú a tots els exèrcits, però sobretot en les formes que aquesta jerarquia militar adopta per recordar a les soldades la seva pertinença de gènere.

Un dels marcatges identitaris més perversos, en aquest sentit, dins la institució militar és la violència sexual. La por al dany i al deshonor que l'enemic pugui infligir als cossos de les combatents ha estat un dels arguments contra la participació de les dones a primera línia de front. Els úters de la nació no poden ser exposats a la brutalitat sexual de l'adversari. Es calcula, però, que un 20-21% de les dones han patit violència i abusos sexuals a l'exèrcit nord-americà a mans dels seus companys o superiors (Rayas, 2014). La doble moral en aquest cas actua com a recordatori que les dones soldat continuen essent travessades per la violència patriarcal i, sobretot, que l'estament militar heteromasclista és capaç d'absorbir individus femenins (Eisenstein, 2007), però no d'abandonar els privilegis de gènere ni el corporativisme masculí.

La gestió posterior de les denúncies per abusos sexuals dins l'exèrcit és una prova empírica de fins a quin punt l'entrada de les dones s'ha produït sense que les rígides estructures militars s'adaptessin. En molts casos, els mecanismes de denúncia i sanció interns no són garantistes i no es fa un acompanyament adequat a la víctima, que sovint ha de fer front a l'estigma de la deslleialtat i la traïció a la institució.

Analitzant l'impacte real en el règim de gènere que ha suposat l'entrada de les dones a l'exèrcit, fins a quin punt -es pregunta el feminisme antimilitarista- animar les dones a incorporar-se a la institució militar no ha estat enviar-les directament a la gola del llop?

Purplewashing. Militarització i cooptació del discurs dels drets de les dones

De la mateixa manera que el discurs del manteniment de la pau s'ha cooptat per justificar la guerra amb les anomenades "missions humanitàries", o el discurs de la igualtat de gènere per a afavorir la militarització de les dones, la retòrica al voltant dels Drets Humans de les dones ha estat essent utilitzat en els darrers 15 anys per justificar invasions militars i guerres. I és que, una de les eines més habituals de promoció del militarisme en les societats occidentals és l'ús de la dona com a bandera. L'anomenat *purplewashing* o rentat lila, consisteix en aportar un vernís de feminisme liberal-colonial a les intervencions militars per així legitimar-les com a accions gairebé d'obligació moral i ètica. El *purplewashing*, actualment molt lligat a la islamofòbia, s'utilitza per reforçar la superioritat moral occidental, invisibilitzant les lluites d'aquelles que no s'adiuen al patró colonial, essencialitzant els pobles i en definitiva legitimant qualsevol tipus d'intervenció ja sigui econòmica com militar envers la resta del món.

Un dels hits per excel·lència d'aquesta cooptació del discurs feminista per a objectius interessats és la sobtada conversió al feminisme de l'administració Bush, maquillant les veritables raons que van portar a la intervenció a l'Afganistan sota la retòrica de l'alliberament de les dones.

Paral·lelament, molts mitjans oferien una visió simplista de les dones afganeses. Una vegada i una altra, la seva opressió es transmetia al públic occidental sense desgranar-ne la complexitat de factors que hi intervenien, des de la misèria, al cicle de violentes intervencions estrangeres al país, la manca d'infraestructures, etc.

La visió simplificada del patriarcat oriental, en els mitjans de comunicació o en els discursos polítics, és una més de les etapes que ha bastit ideològicament l'intervencionisme occidental al Sud global. És de nou la famosa "*càrrega de l'home blanc*", l'home blanc que suporta amb dignitat l'obligació de civilitzar l'altre, d'evangelitzar-lo, modernitzar-lo, desenvolupar-lo, democratitzar-lo i alliberar-lo de la seva pròpia barbàrie. Però ara són l'home i la dona blanca els qui han d'alliberar les dones orientals del patriarcat bàrbar dels homes orientals. Qui pot negar-s'hi? Qui pot girar l'esquena a la dona afganesa empresonada sota el burka? Qui pot obviar la dona iraquiana cremada per l'àcid en un crim d'honor? Qui pot negar el suport a una intervenció militar que, segons George W. Bush, va alliberar les afganeses?

En aquest *purplewashing*, les dones orientals són víctimes sense agència, sense capacitat alliberadora. No són agents de canvi i, en les excepcions d'aquelles que lluiten de manera acceptable (i això exclou la lluita armada i la immolació), no tenen els recursos o les capacitats suficients per alliberar-se a la seva manera. Cyntia Enloe, recorda com les imatges de "dones i nens"² ja van ser utilitzades en la Primera Guerra del Golf, en aquell cas dones occidentals residents a Kuwait que havien de ser alliberades de les urpes de Saddam Hussein.

CONCLUSIÓ

El militarisme té gènere i la cultura bèl·lica no és sense les arrels en la construcció social dels homes i les dones, tant en un sentit material com en un pla més simbòlic, fins al punt que la guerra pot ésser considerada la màxima representació del Patriarcat (Tajahuerce, 2016).

1. '*The White Man's Burden*' és originalment el títol d'un poema de Rudyard Kipling publicat el 1899 als Estats Units d'Amèrica i que es va popularitzar com a alegoria del suposat altruisme de la tasca civilitzadora dels homes blancs cap a les 'races inferiors' del món.
2. O en les seves paraules, de "donesinens", en aquest permanent amalgama de dones com a menors, víctimes sense agència.

Alhora, si el Patriarcat naturalitza la violència contra dones i les identitats LGBTI per a mantenir el control sobre els seus cossos, el militarisme generalitza aquesta violència i la converteix en el mecanisme de resolució dels conflictes. La generalització d'aquests mitjans, doncs, elititza encara més els espais de presa de decisions, reduint l'exercici del poder institucional i social a aquells subjectes que poden imposar-se sobre els altres mitjançant la força.

En les cultures de guerra, el valor de la vida humana es denigra i s'estableixen jerarquies de dol. El compromís de matar i morir per la pàtria, l'obediència a l'autoritat, el respecte a la jerarquia i la disciplina comporta el privilegi de ser plorat com un heroi. Les vides precàries (dones, migrants, minories religioses i ètniques), en nom de la protecció de les quals s'ha militaritzat la societat o s'ha intervingut en un conflicte, són vulnerades sense que la societat reaccioni.

Tanmateix, la realitat de les masculinitats i de les feminitats en la vigília de guerra constant, no és estàtica ni simple. Com a construccions socials dinàmiques, hi ha subversions i resistències, masculinitats objectores de consciència, dones que s'incorporen a les files militars com a combatents, o dones i sexualitats dissidents que s'organitzen per ocupar l'àmbit públic des de la no-violència.

Malgrat que no en siguem, en molts casos, conscients, la militarització forma part de l'ADN de la nostra societat. No és un factor aïllat que es pugui dissociar de l'estructura social o del sistema econòmic. Per tant tota acció per la desmilitarització -entesa com a procés que busca reduir o eliminar els valors militars de la cultura, l'educació i la societat- que no contempli la relació bilateral i interdependent entre el gènere i la cultura militar, veurà fallida la seva efectivitat en la construcció d'una pau estable.

Des d'aquesta perspectiva, serà necessari concebre la desmilitarització com un procés integral basat en l'abandonament de la violència com a eina de gestió de conflictes socials, també d'aquells que tenen lloc en l'àmbit privat. Aquesta integralitat requereix, no només de la participació física de les dones i de les identitats de gènere excloses dels espais de decisió i poder, sinó de la inclusió de les necessitats tant de les víctimes de la violència com de les dones que han participat de la logística militar -mares dels soldats, vídues de guerra, infermeres militars, treballadores sexuals- i la consideració dels efectes diferencials que la militarització ha suposat per les vides de les dones.

Un procés integral requerirà, doncs, canvis profunds i estructurals que reverteixin aquestes conseqüències, com ara la desmilitarització de les institucions estatals, la substitució de les ideologies militaristes i eliminació dels organismes militars, la reafirmació del control civil sobre l'Estat i l'economia i recuperació civil del poder i dels espais de decisió. Ampliar el cercle d'accés a la presa de decisions, a més d'augmentar la qualitat democràtica de la societat, permet el retorn de les identitats no hegemòniques a la participació pública sense ser estigmatitzades i violentades, malgrat que serà una inclusió parcial si la divisió entre els àmbits públic i privat roman intacta.

Alhora, la desmilitarització de l'Estat ha de capgirar les prioritats econòmiques, reduint la despesa de seguretat i defensa per a alliberar recursos econòmics i humans que es reinverteixin en l'assumpció de les tasques afectives i de cura (salut, dependència, educació) que l'Estat ha externalitzat a les dones de forma no remunerada. Per últim, la desmilitarització ha de ser també un procés psicològic, que abasti les ments, l'educació i el sistema de mitjans de comunicació i desmunti la glorificació de les forces armades i de la violència, i posi en el centre de les prioritats la sostenibilitat i la protecció de la vida.

Tanmateix, el camí cap a una societat pacifista requerirà l'abordatge de les violències invisibles, quotidianes i normalitzades, així com d'aquelles que actuen en l'àmbit privat. Sense una redefinició dels conceptes de pau i violència que

contempli la redefinició de les jerarquies sexuals, de les identitats de gènere i de la seva relació amb el poder, les dones, els gais, les lesbianes, les trans i les intersexuals continuaran vivint en guerra.

Un procés de desmilitarització, per altra banda, que invisibilitzi les experiències d'aquestes dones i de les identitats de gènere no normatives, incloses les feminitats violentes, no atacarà els fonaments que han portat aquella societat a militaritzar-se. Caldrà visibilitzar no només les contribucions de les activistes per la pau i de les feministes pacifistes, que juguen un rol clau en el restabliment de la pau, també, en el cas dels conflictes amb participació de les dones com a combatents, les necessitats i reptes específics que aquestes plantegen.

L'exclusió d'entrada de les dones violentes com a identitats femenines pot acabar alimentant les concepcions essencialistes i parcials sobre la feminitat i la visió de les dones com a éssers sense agència ni capacitat de decisió. Tanmateix, la relació real de les dones amb les institucions militars i amb l'exercici de la violència genera encara un debat molt viu en el si dels feminismes: estem històricament allunyades de la guerra per la nostra biologia, per la socialització que hem rebut i els impactes que la violència té en les nostres vides o simplement perquè històricament hem tingut menys accés a les armes? Casos com el de les tortures i abusos d'Abu Ghraib són aïllats o succeeixen en proporció al nombre de dones als exèrcits?

Un dilema que s'amplia també a la glorificació per part d'amplis sectors de l'esquerra de les dones que combaten en guerrilles i grups armats. La visió d'una dona amb un fusell en aquest cas ens sembla empoderadora, alliberadora, ens crea admiració. Sense jutjar les raons que impulsen les dones a agafar les armes quan la guerra pica a la porta de casa, la fetitxització de les guerrilleres és una batalla guanyada pel militarisme, de la mateixa manera que succeeix amb la inclusió de les dones a l'exèrcit i amb el *purplewashing*?

BIBLIOGRAFIA I REFERÈNCIES

- Ayşe Gül Altınay (2006) *The myth of the military-nation. Militarism, gender, and education in Turkey*. Basingstoke.
- Betty A. Reardon (2015) *Key Texts in Gender and Peace 1985-1996*. Springer International Publishing
- Butler, Judith (2006) *Marcos de guerra. Las vidas lloradas*. Ed. Paidós.
- Calvo Rufanges, Jordi (2015) Entrades 'Militarismo', 'Militarización' i 'Desmilitarización' a Calvo, Jordi i Pozo, Alejandro (coords.) *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme*. Icaria Ed.
- Camps-Febrer, Blanca (2016) 'Patriarcado y Militarismo' a Calvo, Jordi (coord.) *Mentes militarizadas*. Icaria Ed.
- Cockburn, Cynthia i Zarkov, Dubravka (2002) *The Postwar Moment: Militaries, Masculinities, and International Peacekeeping*. Lawrence and Wishart Ltd.
- Cohn, Carol [Ed.] (2013) *Women and Wars*. Polity Press.
- Connell, R.W (2000) *Understanding Men: Gender Sociology and the new international research on Masculinities*. Department of Sociology, University of Kansas.

- Cooper, Dana; Phelan, Claire (2014). *Motherhood and war. International Perspectives*. Palgrave Macmillan.
- De Lauretis, Teresa (1989) *Technologies of Gender. Essays on Theory, Film and Fiction*, London, Macmillan Press..
- Digby, Tom (2014). *Love and War: How Militarism shapes sexuality and romance*. Columbia University Press.
- Eisenstein, Zillah (2004). *Against Empire: Feminisms, Racisms, and the West*. Zed Books.
- Eisenstein, Zillah (2007) *Sexual Decoys: Gender, Race and War in Imperial Democracy*. Zed Books.
- Enloe, Cynthia (2000) *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. University of California Press.
- Enloe, Cynthia (2007) *Globalization and Militarism: Feminists Make the Link*. Rowman & Littlefield.
- Farr, Vanessa (2002) *Gendering Demilitarization as a Peacebuilding Tool*. BICC, Bonn
- Fukuyama, Francis. Women and the evolution of world politics. *Foreign Affairs*, Vol. 77, No. 5 (Sep. - Oct., 1998)
- Gazteizkoak. VVAA (2008) *Los ejércitos humanitarios y la violencia sexista militar*. Paperezko ZAPIadak.
- Goldstein, Joshua S. (2001) *War and Gender*. Cambridge University Press.
- González Suárez, Amalia (2014) 'El quebranto del silencio. La violación como arma de guerra' a Fernando Quesada (ed), *Mujeres y Guerra. Cuerpos, territorios y anexiones*. Biblioteca Nueva.
- Gordillo, Jose Luis (2015) Entrada sobre 'Homeland Security' a Calvo, Jordi i Pozo, Alejandro (coords.) *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme*. Icaria Ed.
- Hobbes, Thomas (1651) *Leviatán*. Edició de 2003. Ed. Losada.
- International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2014*.
- International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2016*.
- Kimmel, Michael S (2007) 'Masculinity as homophobia: fear, shame and silence in the construction of gender identity' a Nancy Cook (ed.) *Gender Relations in Global Perspective: Essential Readings*. Canadian Scholars Press Inc.
- Levy, Gal i Sasson-Levy, Orna (2008) Militarized Socialization, Military Service, and Class Reproduction: The experiences of Israeli soldiers. *Sociological Perspectives*, Vol. 51, Issue 2, pp. 349–374
- Martín Baró, Ignacio (2003) *Poder, ideología y violencia*. Editorial Trotta.
- Mendia, Irantzu (2008) Estrategias de organizaciones de mujeres para una paz con justicia de género. Instituto Hegoa. Universidad del País Vasco.

- Moser, Caroline (2001) 'The Gendered continuum of violence and conflict. An operational framework' a *Victims, Perpetrators Or Actors?: Gender, Armed Conflict and Political Violence*. Zed Books.
- Newman, Edward (2004) The New Wars debate: A historical perspective is needed. SAGE Publications, Vol. 35(2): 173–189
- Ortega, Pere (10/12/2015) 'La tercera guerra mundial'. Publicat pel Centre Delàs: <http://www.centredelas.org/es/conflictos-y-guerras/2605-la-tercera-guerra-mundial-pere-ortega>
- Negri, Antonio i Hardt, Michael (2004) *Multitud. Guerra y democracia en la era del Imperio*. Ed. Debate.
- The 'New Wars' Debate: A Historical Perspective Is Needed EDWARD NEWMAN*
- Pateman, Carole (1988) *The sexual contract*. Stanford University Press.
- Peterson, V. Spike (2007) 'Gendered Identities, Ideologies, and Practices in the Context of War and Militarism' a L. Sjoberg i S. Via (eds.) *Gender, War ans Militarism. Feminist perspectives*. Praeger Security International.
- Rayas, Lucía (2014) 'Las mujeres soldadas en las nuevas guerras' a Fernando Quesada (ed), *Mujeres y Guerra. Cuerpos, territorios y anexiones*. Biblioteca Nueva.
- Reardon, Betty A (1996) *Sexism and the War System*. New York: Syracuse University Press.
- Rosseau, Jean Jaques (1750) *El contrato social*. Edició de 2004. Ed. Istmo.
- Ruddick, Sarah (1989) *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*. Beacon Press.
- Segato, Rita Laura (2013) *Las nuevas formas de guerra y el cuerpo de las mujeres*. Ed. Tinta Limón.
- Segato, Rita Laura (2014) 'Las nuevas formas de la guerra y los cuerpos de las mujeres' a Fernando Quesada (ed), *Mujeres y Guerra. Cuerpos, territorios y anexiones*. Biblioteca Nueva.
- Sjoberg, Laura (2014) *Gender, War and Conflict*. Polity Press.
- Tajahuerce, Isabel [coord.] (2016) *Mujeres, comunicación y conflictos armados*. La linterna sorda ed.
- Tickner, J. Ann (1992) *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. Columbia University Press.
- Tortosa, Jose María (2006) 'Los Derechos Humanos frente al nuevo escenario preventivo. Retos para una globalización más humana' a VVAA: *La seguridad preventiva como nuevo riesgo para los derechos humanos*. Ed. Alberdania.
- Urban Walker, Margaret (2009) *Gender and Violence in focus: a background for Gender Justice in reparations*. Department of Philosophy, Marquette University.

- Villán Durán, (2006) 'Las Naciones Unidas ante el nuevo escenario preventivo: el reto de los DDHH', a VVAA: *La seguridad preventiva como nuevo riesgo para los derechos humanos*. Ed. Alberdania.
- Whitworth, Sandra (2004) *Men, Militarism, and UN Peacekeeping: A Gendered Analysis*. Lynne Rienner Pb.
- Willet, Susan (1998) Demilitarization, disarmament and development in southern Africa. *Review of African Political Economy*, no. 77.
- Yuval-Davis, Nira (1997) *Gender and Nation*. SAGE Publications.
- Zirion, Iker (2012) Los procesos de desarme, desmovilización y reintegración de excombatientes desde la perspectiva de género. Cuaderno de trabajo nº58, Instituto Hegoa, Universidad del País Vasco.
- Zulaika, J. (1989) Chivos y soldados: La mili como ritual de iniciación, ensayo antropológico., Ed.Baroja.

INFORME Núm. 15

Exportacions espanyoles d'armament 2002-2011. Quan la venda d'armes és una prioritat política

Tica Font, Eduardo Melero i Camino Simarro
Gener de 2013

INFORME Núm. 16

Las otras violencias en América Latina

Pere Ortega i Moara Crivelente
Gener de 2013

INFORME Núm. 17

La indústria militar a Catalunya, un desig insatisfet

Pere Ortega · Juny de 2013

INFORME Núm. 18

Exportacions espanyoles d'armament 2003-2012

Tica Font, Eduardo Melero i Camino Simarro
Juliol de 2013

INFORME Núm. 19

Exportacions espanyoles d'armament 2003-2012

Tica Font, Eduardo Melero i Camino Simarro
Juliol de 2013

INFORME Núm. 20

Evolución de la banca armada en España

Jordi Calvo Rufanges · Octubre de 2013

INFORME Núm. 21

El militarisme al Nord d'Àfrica

Blanca Camps-Febrer i Pere Ortega
Gener de 2014

INFORME Núm. 22

La política militar del gobierno Rajoy

Tomàs Gisbert, Maria de Lluc Bagur i Gemma Amorós · Febrer de 2014

INFORME Núm. 23

Drons militars. La guerra de videojoc amb víctimes reals

Jordi Calvo, Anna Escoda, Carles Blanco i Gabriela Serra
Març de 2014

INFORME Núm. 24

Exportacions espanyoles d'armament 2004-2013. El govern promou exportacions il·lícites d'armament?

Tica Font, Eduardo Melero, Camino Simarro
Juliol de 2014

INFORME Núm. 25

Inèrcia, malbaratament i engany en la despesa militar. Anàlisi del pressupost de Defensa espanyol de l'any 2015

Pere Ortega i Jordi Calvo Rufanges
Desembre de 2014

INFORME Núm. 26

Frau i improvisació en la despesa militar. Anàlisi del pressupost de defensa espanyol de l'any 2016

Pere Ortega i Xavier Bohigas
Octubre de 2015

INFORME Núm. 27

Exportacions espanyoles d'armament 2005-2014. Alimentant conflictes a Orient Mitjà

Tica Font, Eduardo Melero i Camino Simarro
Desembre de 2015

INFORME Núm. 28

Els bancs que inverteixen en armes. Actualització del finançament d'armament nuclear, de bombes de dispersió i de les principals indústries militars espanyoles (2011-2016)

Jordi Calvo Rufanges
Juny de 2016

INFORME Núm. 29

Exportacions espanyoles d'armament 2006-2015. Armes espanyoles utilitzades en els conflictes d'Orient Mitjà

Tica Font i Eduardo Melero
Novembre de 2016

**CENTRE DELÀS
D'ESTUDIS
PER LA PAU**

Grafisme: Esteva&Estévo

Projecte finançat per l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament

**Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament**